

Stéphane COURTOIS, *Komunizam i totalitarizam* (s francuskog prevela Vesna Lisičić), Alfa, Zagreb 2011., 462 str.

Francuski povjesničar Stéphane Courtois (1947.) u studentskim danima bio je uvjereni maoist, ali je poslije postao gorljivi antikomunist i zagovaratelj ideja demokracije, političkog pluralizma i zaštite ljudskih prava. Danas je ravnatelj istraživanja za proučavanje demokracije u francuskom Nacionalnom centru za znanstvena istraživanja u Parizu i urednik časopisa *Communisme*. Širem čitateljstvu zasigurno je najpoznatiji kao jedan od autora i urednika *Crne knjige komunizma* (objavljena u Parizu 1997., a u hrvatskom izdanju u Zagrebu 1999.), kojom su prvi put u znanstvenom diskursu prikazani razmjeri terora provođenog u zemljama pod komunističkom vlašću. Tom knjigom ponovno se aktualizirala usporedba komunističkih s nacističkim zločinima te se u žižu interesa povjesničara, politologa i sociologa vratilo pitanje teorije totalitarizma, političkog fenomena koji je krvavo obilježio XX. stoljeće.

Svojom novom knjigom Courtois je nastavio istraživanja upravo u tom smjeru. Knjiga predstavlja objedinjenje autorovih raznovrsnih objavljenih, ali dosad raspršenih tekstova o povijesti komunizma i teoriji totalitarizma. Većina ih je pisana u znanstvenom diskursu (radovi iz zbornika radova sa znanstvenih skupova i članci iz znanstvenih časopisa), a manji dio čine radovi iz udžbenika i članci objavljeni u povijesnim i sociološkim časopisima namijenjenim široj publici. Autor nije prepravljao te tekstove, nego ih je samo nadopunio ponekom uvodnom informacijom i bibliografskim bilješkama u kojima čitatelje upućuje na noviju literaturu.

Komunizam, tvrdi autor u "Uvodu" (str. 5.–12.), za sobom ostavlja tragičnu bilancu u zemljama u kojima je bio na vlasti, ali i posve različito sjećanje – jednima tragično, drugima sjajno i slavno. Courtois smatra da je komunistička propaganda kroz desetljeća oblikovala sjajnu revolucionarnu mitologiju XX. stoljeća (koju je François Furet zvao "univerzalnim čarom Oktobra"), koja čak i danas ima snažne odjeke u liku Che Guevare, "posljednje mitološke inkarnacije komunizma, nasukane na majicama razuzdanih *ravera* koji se ljujaju uz tehno-glazbu" (str. 5.). Razuzdane *ravere* donekle možemo i pretrpjeti, ali ono što nikako ne bismo smjeli jest neinformirani povjesničar, a upravo to iritira autora ove knjige. Saznanja o karakteru komunističkih režima dugo su bila nepotpuna, čak i kardinalno iskrivljena, a razlog je bila zatvorenost, šutnja i stvaranje privida "dobre vlasti" koji su komunistički režimi producirali dugi niz godina. Povjesničari dugo nisu raspolagali nikakvim dokumentima iz samog sustava komunističke vlasti koji bi mogli informirati o njegovu funkcioniranju i razjasniti njegovu logiku. Početkom 1990-ih ta je situacija doživjela veliku promjenu, koju Courtois naziva "dokumentarnim obratom" (str. 8.). Taj obrat (radi se o otvaranju arhiva s građom komunističkih partija) revidirao je saznanja i tumačenja o komunizmu i omogućio povjesničarima da shvate totalitaristički karakter komunističkih režima. Premda se pojam "totalitarizam" koristio u ideološkom smislu i u ideološke svrhe tijekom Hladnog rata, danas ga, na temelju arhivskih dokumenata, preuzimaju povjesničari, pogotovo u komparativnoj historiji. U uvodu svoje knjige Courtois potencira upravo tragičnu ulogu komunizma u XX. stoljeću, udarajući po "slavnim uspomenama komunizma" koje su "još žive u Zapadnoj Europi gdje se komunizam nikad nije domogao vlasti i gdje se [komunizam] povezuje s epizodama povoljnim za kolektivno sjećanje,

kao što su Narodna fronta, antifašizam ili pokret otpora, osobito u Francuskoj ili Italiji” (str. 12.).

Nakon uvoda, knjiga je podijeljena na četiri velika dijela s ukupno 25 poglavlja, od kojih je većina (ali ne sva) podijeljena na potpoglavlja. Na kraju knjige su bilješke i kazalo imena.

Prvi dio, “Lenjin i izvori totalitarizma” (str. 15.–118.), čini sedam poglavlja koja su posvećena isključivo Lenjinu, čovjeku koga Courtois smatra tvorcem totalitarizma. Courtois je prvotno veliku ulogu u pojavljivanju totalitarizma pripisivao utjecaju Prvog svjetskog rata, ali je u svojim kasnijim tekstovima uvelike promijenio mišljenje. Stav da je “ogrublјivanje” društava nakon iskustva Prvog svjetskog rata uzrokovalo pojavu totalitarnih ideja i poredaka (glasovita tvrdnja F. Fureta da su “boljševizam i fašizam djeca rata”) Courtois odbacuje tvrdeći da su korijeni totalitarizma prethodili ratu, a tu tvrdnju potkrepljuje činjenicom da je čitava jedna frakcija inteligencije, prvenstveno naraštaj Lenjina, Trockog i Staljina, još prije strahota rata izabrala radikalnu revolucionarnu opciju i odbijala svaki kompromis s bilo kojim drugim ideološkim i političkim opcijama. Courtois isjećima iz Lenjinovih tekstova, govora i drugih povijesnih izvora nastoji prikazati njegovu životnu i političku filozofiju, u isto vrijeme diskutirajući i osporavajući logiku te filozofije.

Temeljne značajke totalitarnih pokreta, prema njegovu mišljenju, jesu revolucionarna ideologija, želja za posvemašnjom dominacijom, teror i masovni zločini. Totalitarizam je za njega politička religija koja je nastala kao “posljedica utjecaja industrijske revolucije na tradicionalna društva, u velikoj mjeri seoska, koje je snažno pogodio rasap njihovih holističkih struktura i pripadajućeg antiindividualističkog mentaliteta” (str. 48.). Courtois pravi odmak od tradicionalnog pristupa totalitarizmu, koji se najčešće objašnjava kroz samo dvije bitne dimenzije: politiku (jednostranače, ideologija, načelo vođe) i zločine (teror, logori, deportacije itd.). On upozorava na jednu dimenziju koja je u teoriji totalitarizma, prema njegovu mišljenju, neopravdano podcijenjena, a to je dimenzija potpune kontrole gospodarstva, odnosno osnovnih životnih sredstava cjelokupne populacije. Naglašava da je fenomen “glad kao oružje” bitan čimbenik totalitarne moći. Meni osobno prva asocijacija na tu tvrdnju jest Staljinov “gladomor”, kojim je dvije godine (1932.–1933.) “častio” više milijuna ukrajinskih seljaka. Ta činjenica zaista može biti potkrepa autorove tvrdnje da totalitarizam može razviti svoje zločinačke potencijale i bez ratnih okolnosti.

Courtois se uvelike osvrće na radove pionira teorije totalitarizma poput Hanne Arendt ili Georgea Mossea. No njegovi su osvrti uglavnom kritični. H. Arendt kritizira da u svome djelu *Izvori totalitarizma* “ni u jednom trenutku nije precizno označila dolazak totalitarizma na povijesnu pozornicu” (str. 53.) te da se u radu oslanjala na “filolenjinističke izvore”, imajući prvenstveno na umu Borisa Suvarina i Isaaca Deutschera. Opisujući proces širenja komunizma od jezgre s totalitarnim usmjerenjem (boljševičke partije) preko totalitarnog poretka do totalitarnog režima kojem je glavni cilj očuvanje vlasti pod svaku cijenu, Courtois upravo Lenjinu pripisuje izum totalitarizma i klasnog genocida. Objašnjava kako je prisilnim izgonom Lenjin pokrenuo uništenje ruske inteligencije, “očistivši” Rusiju od, prema Lenjinovim riječima, “jebivjetara” (str. 116.). Upravo u protjerivanju inteligencije Courtois vidi “posljednju kariku u lancu koji vodi [...], na posljeticu, do totalitarne partije/države kakva se iskristalizirala 1922. - 1923., čak prije Lenjinove smrti” (str. 116.). Tvrdi da su komunisti teror

smatrali racionalnim sredstvom vladanja te da je Lenjin prvi uveo montirani proces i veliku predstavu (proces socijalistima revolucionarima u ljeto 1922.) kao novi oblik terora, koji će usavršiti Staljin. Takav model vladanja boljševici su "izvezli" u druge zemlje gdje su komunisti došli na vlast (Kina, Jugoslavija, Albanija, Poljska, Bugarska, Rumunjska itd.). Courtois se u prikazivanju uspostave komunističkih diktatura kroz građanske ratove u tim drugim zemljama kratko osvrnuo i na uspostavu komunističke vlasti u Jugoslaviji, što je, po mome sudu, učinio previše jednostavno, da ne kažem loše. Pokoji slabiji detalj u tom dijelu ipak ne umanjuje vrijednost autorova inovativnog razmišljanja o totalitarizmu.

Drugi dio knjige, naslovljen "Staljin ili trijumf totalitarizma" (str. 121.–215.), čini također sedam poglavlja, uglavnom usmjerenih na analizu Staljinova doprinosa u izgradnji totalitarizma. Glavna nit tog dijela knjige jest intrigantna teza, koju je Courtois iznio 2003., da Staljin nije bio samo savršeni Lenjinov izvršitelj oporuke nego je postao i "najbolji političar XX. stoljeća", uz uvjet da se politiku shvati kao umijeće vladanja, jer je upravo Staljin "najbolje znao uskladiti svoja sredstva s ciljevima" (str. 140.). Smatra da je upravo on omogućio sovjetskoj vlasti i svjetskom komunističkom sustavu da potraju toliko dugo te je čak i za Hitlera postao uzor vođe totalitarnih sustava. Courtois to formulira ovako: "Iako se pokazao jednako fanatičnim kao i Hitler, on je – kao profesionalac perfekcionista, super-Machiavelli i izniman politički strateg i taktičar – uvelike nadmašio svojeg totalitarnog konkurenta koji se, u usporedbi s njim, pokazao kao amater i diletant. Staljin je bio najbriljantniji čovjek na vlasti XX. stoljeća..." (str. 140.).

Tu svoju tezu u knjizi potkrepljuje predstavljanjem Staljinova kulta ličnosti, njegova "Velikog terora" u SSSR-u, ali i strašnih zločina počinjenih nad drugim europskim narodima, prvenstveno Poljacima. Ponudio je i sliku svakodnevnog života u ozračju psihoze totalitarnosti kroz prikazivanje karakterističnih detalja iz osobnih dnevnika sovjetskih građana. Posebno se osvrnuo na osobni dnevnik djevojčice Nine Lugovskaje (objavljen 2005. u Francuskoj), koju Courtois naziva "Annom Frank u Staljinovoj zemlji" (str. 141.–150.). Ta je djevojčica svojim zapisima od 1932. do 1937. ostavila nepatvoreno svjedočanstvo o "treperavom životu koji je uništila totalitarna vlast" (str. 150.). Prikazao je i Staljinov odnos prema Židovima, uspostavljanje "blagog terora", a ukazao je i na razmišljanje – koje je prva oblikovala Annie Kriegel – kako komunizam, i sustav koji je stvorio, nije bio ni državni ni teritorijalni, nego projekt na razini čitavog svijeta koji se imao širiti na teorijsko, strateško, političko i institucionalno polje. Dotaknuo se i kriterija vrednovanja komunizma u smislu totalitaran – autoritaran, a naširoko problematizira i procese destalinizacije nakon Staljinove smrti.

Treći dio knjige, "Komunizam, zločin protiv čovječnosti, genocid" (str. 219.–342.), čini pet poglavlja u kojima razmatra zločinačku narav komunističkog režima. Prvo od tih poglavlja posvećeno je glasovitoj *Crnoj knjizi komunizma* i povjesničarskom radu na temi komunizma. Napomenuo je da je *Crna knjiga* otvorila brojne akademske, ali i ideološke i političke polemike, pa čak i (uglavnom *ad hominem*) napade na njega i ostale autore. Smatra da je *Crna knjiga* "postavila pitanja nezaobilazna za mentalni i intelektualni izlazak iz strašnoga XX. stoljeća, obilježenog pečatom totalitarizma" (str. 263.).

Courtois je zastupnik mišljenja da se može uspoređivati komunističke i nacističke zločine i da se u istraživanju totalitarnih režima (komunizam, fašizam, nacizam) može koristiti komparativni pristup, pri čemu tvrdi da je komunizam odgovoran za

mного veći broj žrtava od nacizma. Uspoređujući nacizam i komunizam, navodi da su i nacisti i komunisti polazili od materijalističke filozofije (nacisti od biološke i rasne, a komunisti od sociohistorijske) i da su djelovali u ime istih antidemokratskih, antimoralnih i antihumanih vrijednosti. Oba su sustava za cilj imala istrijebiti "neprijatelja": nacistima su to bili "judeoboljševici" (nakon likvidacije komunista u Njemačkoj 1933.-1934. to su samo Židovi), a komunistima su to "kapitalisti", "kulaci", ili ukratko "buržuji". Upravo je ta mržnja prema "neprijateljima" jedan od glavnih pokretača totalitarnih pokreta, što je misao koju Courtois preuzima od Fureta.

Jedno poglavlje posvećeno je isključivo Nikolaju Ježovu, Staljinovu lojalnom krvniku koji je provodio Veliki teror 1937.-1938. u kojem je bez suđenja strijeljano 700 000 ljudi. Prema Ježovu taj se teror često naziva i "ježovština". Dva poglavlja bave se suvremenim konceptom genocida, koji je prvi formulirao poljski pravnik Rafał Lemkin 1944. i koji je 1948. potvrdila Konvencija UN-a.

Četvrti, posljednji dio, "Povijest i sjećanje na komunizam" (str. 345.-413.), sadrži šest poglavlja. U prvom od njih Courtois objašnjava zašto je otvaranje internih arhiva komunističkih partija početkom 1990-ih nazvao "dokumentarnim obratom". Smatra da su okolnosti prije tog obrata utjecale na sam smjer historiografskih istraživanja jer su brojni istraživači odustajali od kritičkog istraživanja komunističke vlasti i poredaka. Tu Courtois zapravo kritizira pojavu američke revizionističke historiografske škole, za koju smatra da je, "napuštajući pitanja vlasti i terora, radije prihvatila društvenopovijesni pristup i izgubila se u slijepoj ulici iz koje je danas vrlo teško izići" (str. 349.). Courtois naglašava golemost građe koja je postala dostupna nakon otvaranja sovjetskih arhiva, budući da je taj sustav, prema riječima Nicolasa Wertha, bio "civilizacija izvještaja" (str. 349.). Jesen 1991. otvorila je ogroman i neiscrpan rudnik za povjesničare u Rusiji, a dvogodišnja situacija u kojoj još nije bio donesen nikakav zakon o zaštiti arhivske građe, čije je ključeve dotad čuvao Politbiro KP SSSR-a, omogućila je nesmetano "kopanje" po tim "rudnicima". Ipak, ta potpuna otvorenost arhiva nije bila dugoga vijeka, pa je, osvrćući se na današnju dostupnost dokumenata komunističkih arhiva u postkomunističkim zemljama, naglasio da su oni relativno otvoreni ondje gdje je izlazak iz komunizma proveden antikomunističkom revolucijom (u Njemačkoj, Estoniji, Češkoj), a mnogo manje otvoreni u Bugarskoj, Rumunjskoj, Albaniji, Moldaviji i pogotovo u bivšoj Jugoslaviji, "gdje su se komunističke mreže uvelike održale na vlasti" (str. 401.).

U dvadeset prvom poglavlju, u kojem raspravlja o Hruščovljevu "tajnom referatu" iz 1956., iznio je još jednu intrigantnu tezu. Smatra da je taj referat "nehotice nanio odsudni udarac komunističkom svijetu", jer se nakon toga komunizam morao "povući u totalitarizam niskoga intenziteta", što podrazumijeva prestanak korištenja terora i masovnih zločina (str. 358.). Courtois taj referat vidi kao plod kolektivne odluke Politbiroa koji je kao cilj imao autoamnestiju i obvezatnu kolektivnu amneziju, prebacujući svu odgovornost na Staljina.

U posljednja tri poglavlja, ujedno i najkraća, Courtois je iznio svoja najsvježija razmišljanja o komunizmu i načinu na koji ga se treba sjećati. U njima nas informira o današnjem čestom negiranju komunističkih zločina, pri čemu posebno ukazuje na "izgubljenu čast europske ljevice" (str. 394.) koja se protivi Rezoluciji Vijeća Europe o potrebi međunarodne osude zločina totalitarnih komunističkih režima koja je donesena 2006. u Strasbourgu. Knjigu završava poglavljem u kojem upozorava da se danas u

Rusiji ponovno manipulira poviješću i da to čini upravo ruski državni vrh, u čijem djelovanju vidi nastavak sovjetske prakse, ali s tom razlikom da ruski povjesničari danas prihvaćaju borbu i otvoreno osporavaju službenu, politički instruiranu verziju ruske, ali i svjetske povijesti.

Courtois se ovom knjigom predstavio kao povjesničar komunizma usmjerenja "totalitarističke škole", što ga svrstava uz bok Richarda Pipesa, američkog povjesničara koga smo na hrvatskome jeziku mogli čitati u izdanju iste nakladničke kuće još prije šest godina (*Komunizam: povijest intelektualnog i političkog pokreta*, Alfa, Zagreb, 2006.). Za istraživače povijesti komunizma i totalitarizma u knjizi Stéphane Courtoisa naći će se iznimno korisnoga materijala. Knjiga obiluje informacijama, a nadasve svježim idejama i mislima koje nijedan povjesničar komunizma, bio on *pro* ili *contra*, ne bi smio zaobići. Gledajući knjigu u cjelini, ipak je vidljivo da se ne radi o novom autorovu djelu, nego zbirci njegovih radova neujednačene kvalitete. Stilski i strukturno knjiga djeluje nezgrapno i konfuzno, što čitatelju zasigurno može umanjiti užitak čitanja (a to povećavaju prilično brojne tiskarske greške ovog hrvatskog izdanja), pa ipak ostaje žal što se autor nije odlučio na oblikovanje nove, stilski i sadržajno ujednačene knjige koja se mogla napisati na osnovi velike količine materijala koja je predstavljena u ovome izdanju. Najveći prigovor ide na višestruko ponavljanje nekih tvrdnji, pa i pojedinih dijelova teksta, što kod zahtjevnije publike može djelovati iritantno. Unatoč tome ovu knjigu svakako preporučujem čitati jer je u njoj na jednome mjestu objedinjen sav rad na temu komunizma kao totalitarnog sustava autora koji se svojom širinom promatranja, izvrsnim poznavanjem literature i moskovskih arhiva, a pogotovo dubinom promišljanja, danas nameće kao jedan od značajnijih povjesničara komunizma.

JOSIP MIHALJEVIĆ

Stjepan ADANIĆ, *Razmjene ratnih zarobljenika 1991. godine. Vrijeme hrabrosti i ponosa*, Udruga pripadnika grupe "ORION", Zagreb 2011., 150 str.

Hrvatska historiografija nije se do sada sustavno bavila istraživanjem i prikupljanjem podataka o razmjenama ratnih zarobljenika u Domovinskom ratu. Jedan od sudionika pregovora i razmjena zarobljenika između Vlade Republike Hrvatske i JNA nedavno je dao publicistički poticaj za istraživanje ove teme. Autor Stjepan Adanić bio je tijekom 1990. i 1991. gradonačelnik Varaždina i predsjednik gradskog kriznog štaba. Adanić je na poziv hrvatskog predsjednika Franje Tuđmana 1991. postao pomoćnik ministra obrane i pregovarač s predstavnicima JNA oko problematike njezina povlačenja iz Hrvatske i razmjene ratnih zarobljenika.

Knjiga je podijeljena na dva dijela. Prvi se sastoji od "Predgovora" (str. 13.-14.), "Uvodne riječi" (str. 17.-23.) i "Povijesnog pregleda" (str. 27.-35.). Drugi dio čine poglavlja "Članci" (39.-102.), "Dokumenti" (str. 105.-128.), "Fotografije" (str. 130.-138.), "Novinski članci" (str. 141.-144.) i "Rješavanje talačke krize u mirnodopsko vrijeme" (str. 146.-150.).